
SÖZLÜKLERİMİZDE HALK ETİMOLOJİSİ

FOLK ETYMOLOGY IN OUR DICTIONARIES

Günay KARAAĞAÇ*

Öz

Köken bilgisi, sözlerin ses, biçim, yapı ve anlam tarihleri üzerine yapılan dil çalışmasıdır. İnsanların atalarından kendilerine kalmış miras olan kullandıkları sözlerin kökenlerine ilgi duymaları, son derece doğaldır ve köken bilgisi, en eski dil çalışma alanlarından biridir. Köken bilgisinin araştırma konusu, bilinen eski kök söze ve temel anlama ulaşmak, art zamanlı karşılaştırmalı yöntemle, bilinmeyen kök biçimi ve temel anlamı kurgulamaktır; böylece, dilin dilsel biçimlenme süreci ile anlamsal değişme sürecinin fotoğrafını çekmektir.

Dil göstergelerini oluşturan gösteren-gösterilen, yani biçim ve anlam ilişkisinin kuruluş biçimlerindeki çeşitlilik, anlam çalışmalarının başlıca gücüdür. Biçim veya anlamı yeniden açıklamak, yani doğruluğu bilinen dil birimlerinin ışığında, onların ilk biçimlerini ve ilk anlamlarını belirlemeğe çalışmak, köken bilgisinde zorunlu bir yöntemdir.

Anahtar Kelimeler: Biçim, Anlam, Etimoloji, Halk Etimolojisi.

* Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ardahan. gunaykaraagac@ardahan.edu.tr

Abstract

Etymology is the study of the language on the sound, form, structure and meaning histories of words. It is very natural for people to be interested in the origins of words that descent from their ancestors, and Etymology is one of the oldest language fields of study. The subject of research of Etymology is to reach the known old root word and basic meaning, to fictionalize the unknown root form and the basic meaning by using the time comparative method; thus, photographing the process of language's linguistic formation and the process of semantic change.

The major difficulty of the studies of meaning is the diversity in the forms of the sign-and-signified which constitutes the language indicators, that is, the forms of the relationship between form and meaning. Re-explaining structure or meaning, that is to try to determine their first forms and their first meanings in the light of known units of language, is a necessary method in the Etymology.

Keywords: Structure, meaning, Etymology, Folk Etymology

Giriş

Dil birimleri, biçim ve anlam değerleriyle vardır ve bu nedenle bir dil birimi üzerinde çözümlenebilir, o birimi anlamlandırmak demektir. Bu yüzden de dilbilgisel çözümlenmeler, anlamlandırmayla, yani anlam çözümlenmeleriyle yan yana yürütülür; çünkü dilbilgisel yapı ile anlam, birlikte vardır, birlikte doğar ve birlikte ölürler; dolayısıyla da birlikte çözümlenirler. Dilbilgisel çözümlenmelerin ana amacı, biçimden anlam çıkarmak, diğer bir deyişle iletişim sürecindeki sözü, söz dizimini, metni ve bağlamı anlamaktır. Dilde biçim ve anlam ile biçim ve anlam öğeleri, birlikte çalışan yapılardır.

Sözün ne zaman, hangi coğrafyada, hangi söz yapımı kalıbıyla, hangi dil malzemesi temelinde, hangi biçimde ve hangi anlamlarda oluştuğu, aynı zamanda hangi tarihsel değişimleri geçirdiği, sözdeki köken bilgisel çözümlenmenin amacıdır. Sözün bilinen veya olası en eski biçimini ve anlamını yakalamak, köken bilgisi çözümlenmesinin konusunu oluşturur.

Halk etimolojisi ise, yalnızca ses benzerlikleri kullanılarak yapılan köken bilgisi çalışmasıdır. Hiçbir yer ve zaman diliminde, biçim ve anlamca tekdüzeliğe sahip olmayan dillerin en değişken yapısı olan ses yapısına dayanarak yapılan halk köken bilgisi yaklaşımları, dilciliğin en çetin alanını bir şaka kolaylığına taşımış ve bu konuyu kulağı olan herkesin at koşturabileceği bir alan haline getirmektedir. Halk köken bilgisi, bazı sözlerin bazı sözlere ses ve biçim bakımından daha fazla benzemesi yüzünden, kök ve türevlerindeki anlam ilişkisini hiç katmaksızın, söz kökleri ve türevleri arasında bulunması gereken eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini kurma endişesini taşımaksızın, bu sözlerin seslerindeki benzerliğe aldanarak yapılan köken bilgisi yorumlarıdır.

Köken bilgisi çalışmalarının temel amacı, bir dildeki önceki bilgi-sonraki bilgi veya eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini belirlemeğe çalışmaktır. Bu çalışmaları yürütürken başvurabileceğimiz başlıca yolları şöyle sıralamak mümkündür:

1.Söz kökü ve türevlerinin biçim-anlam ilişkilerini inceleme yöntemi: Bu yolda yürürken, elimizde, bütün dillerin başlangıçta tek heceli oldukları ve bütün yapımlık ve çekimlik bağlı biçim birimlerinin asıl birim kaynaklı olduğu gibi başlıca iki ön kabul vardır. Burada diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses olaylarından çok daha önemli bir konu vardır: Eski bilgi ve yeni bilgi ilişkilerinin belirlenmesi.

Yazı ile dilin buluşması insanın yeryüzü tarihinde oldukça yeni bir olgu olduğu için, sözlerin tek heceli bu köklerini ve onların ilk anlamlarını belirlemek, her zaman mümkün olmaz. Bu durumda, birden çok heceli anlamlı birimleri söz kökü kabul etmekten başka bir yol kalmaz.

Türkiye Türkçesinin bugünkü ölçünlü dilinde ET *abi-* ve *ubi-*‘tan haberimiz olmadığı için *avun-*, *avut-*, *utan-* gibi yapıları kök kabul etmekten başka çaremiz kalmaz. Oysa, insanlık için oldukça yeni bilgiler oldukları için, hiçbir dilde ‘avunmak’, ‘avutmak’ ve ‘utan-‘ gibi yeni, genç ve soyut bilgilere işaret eden bir kök söz olamaz. Her soyut bilginin temelinde beş duyu organıyla algılanabilir somut bir bilgi vardır: ET *abi-* ‘kapamak; örtmek, gizlemek’ ~ ET *abin-* > *avin-* ‘kapanmak; örtünmek, gizlenmek’ > TT *avunmak*’ ~ ET *abit-* > *avit-* ‘kapatmak; örtmek, gizlemek’ > TT *avit-* > *avut-* ‘avutmak’.

2.Kök dal biçimlerden yardım alma yöntemi: Dillerin kök biçim birimleri, tarihsel süreç içinde birçok türeve sahip olmuşlardır. Dillerin türetme düzeneklerini geliştirmeden önce ve bugün izleyemediğimiz tarih öncesi devirlerinde ise, komşu bilgiler, dal kökler ile doğmuşlardır. Diller yazı ile buluştuklarında, kök yapılarında değişimler, köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal biçimleri çoktan oluşmuştu. Kısacası, dillerin söz türetme düzenekleri gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntılar ifade eden bu dal biçimlerin komşu bilgileri adlandırmak için kullanıldıklarını görmekteyiz. Söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, tek ve ilk kökler halinde değil, eski şiveler arası alıntılar ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar:

GT *ot* ‘ateş’ ~ *ota-*, *otu-* ‘ateş yakmak’ ~ *odun* ‘odun’ ~ öteş ‘ateş’ ~ *otag* ‘otağ’ (> TT *oda*) ~ *oçak* ‘ocak’ ~ Moğ. *odun* ‘yıldız’ ~ Moğ. *modun* ‘ağaç’; Moğ. *oçın* ‘kıvılcım’ vb.

GT *ob*, *oba* ‘parça’ ~ *og-* ‘oğmak’ ~ *opra-* ‘yıpranmak’ ~ *obruk* ‘çukur, dere’ ~ *yıpran-* ‘yıpranmak’ ~ *epri-* ‘yıpranmak’ ~ *doğra-* ‘doğramak’ ~ *avk-* ‘ufalamak’ ~ *abuşka* ‘yaşlı’ ~ *uşak* ‘ufak, uşak’ ~ *ufak* ‘ufak’ ~ *uğur* ‘yol’ ~ *çığır* ‘yol’ ~ *tıkar* ‘yol’;

GT yük- ‘yığmak’ ~ *yükmek* ‘yığın, tomar’ ~ *yok* ‘çok’ ~ *yokuş* ‘yokuş’ ~ *yığ-* ‘yığmak’ ~ *yoğun* ‘yoğun’ ~ *çok* ‘çok’ ~ *yüksek* ‘yukarı’ ~ *yukarı* ‘yüksek’ ~ *öklit-* ‘çoğaltmak’ ~ *öküş* ‘çok’ ~ *tomar* ‘tomar’ ~ *tüg-* ‘toplamak’ ~ *düğün* ‘toplantı’ ~ *düğüm* ‘düğüm’ ~ *tepe* ‘yığın’ ~ *tömek* ‘yığın’ ~ *tümen* ‘yığın; on bin’ ~ *kop* ‘çok’ ~ *köp* ‘çok’ vb.

GT ış- ‘ışınmak’ ~ *ısın-* ‘ısınmak’ ~ *alış-* ‘tutuşmak; alışmak’ ~ *alev* ‘alev’ ~ *yaltıra-* ‘parlamak’ ~ *çaşın* ‘şimşek’ ~ *ışık* ‘ışık’ ~ *şimşek* ‘şimşek’ ~ *yıldız* ‘yıldız’ ~ *yıldırım* ‘yıldırım’ ~ *yalım* ‘ateş’ ~ *yaldız* ‘yaldız’ ~ *yaltırık* ‘parlak’ vb.

3. Donuk biçimlerden yardım alma yöntemi: Donuk söz, düzensiz ses değişimleriyle veya başka nedenlerle ortaya çıkan ses ve anlam değişimlerinden dolayı asıl biçim birimi unutulmuş veya asıl biçim birimi-bağlı biçim birimi ilişkisi sezilemeyen yapılardır. Bu tür sözler, alıntı sözler gibi bir bütün olarak algılanırlar ve onlar gibi oldukça şaşırtıcı ses ve anlam değişikliklerine uğrarlar: ET *uçra* ‘uca doğru’ (< *uç* ‘uç’ + *-ra* ‘yön eki’) > TT *ücrä* ‘tenha’; ET *içkur* ‘giysi içine bağlanan kuşak’ (< *iç* ‘iç’ + *kur* ‘1. kuşak; 2. zaman’) > TT *uçkur* ‘kemer, kuşak’; ET *ıdı ber-* > Kıp. ve Çağ. *yiber-*, EAT *viribi-* ‘göndermek’; GT *sogış* ve *sogış-* ‘savaşmak’ > TT *savaşmak*.

Ses değişimlerinin hep düzenli olmadıklarını her zaman göz önünde tutmak gerekir. Bu tür değişimler de donuk biçimler ortaya koyar: GT *ısı-n-* ~ *ısıcak* > TT *sıcak* ‘sıcak’; GT *bar-* > TT *var-* ‘var’; ET *alakır-* ‘bağırarak, haykırmak’ ~ *alakırış-* ‘bağırışmak’ ~ **alakır-tı* > *lakırtı* > *lakırdı* ~ ET *aykır-* ‘bağırarak’ > TT *haykır-*; ET *yoş* ‘loş, alaca karanlık’ > TT *loş* ‘yeterince aydınlık olmayan, yarı karanlık’, ET *karşu* (< *kaş* ‘ön’ + *-ru* yön eki) > EAT *karşı* ‘öne doğru > karşı’.

Aynı durum iki ya da daha çok sözün genelleşip nedensizleşerek bir bütün haline, tek bir sözlük birimi haline gelişlerinde de söz konusudur. Dilbilgiselleşme, ancak varlık+varlık veya varlık+eylem ilişkisinde ortaya çıkan büyük ve genel bilgilere, ilişkilere ad yaratırken, sözlükselleşme, kendi içinde bir bütün ve tek olan bilgilere ad olur. Birleşik sözler, deyimler ve atasözleri, böyle bir kalıplaşmanın, yani genelleşerek nedensizleşmenin ürünüdür ve dolayısıyla, her nedensizleşmiş dil birimi gibi onlar da birer sözlük birimidirler: *akbaba*, *kaptıkaçtı*, *şıpsevdi*, *nasıl*, *niçin*, *nere*, *dolmuş*, *dolma*, *dondurma*, *göze girmek*, *gözden düşmek*, *başgöz etmek*, *dibine darı ekmek*, *dil dökmek* vb.

4. Başka dillerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisine başvurma yöntemi: Ses değişimleri ve ses olayları, genellikle, bütün dillerde ortak olmasına karşılık, anlam değişimlerinde, birinci-ikinci anlam, yani eski bilgi-yeni bilgi ilişkilerinde büyük farklılıkların yaşandığını biliyoruz.

Bu farklılıklara rağmen, çeşitli dillerdeki birinci anlam-ikinci anlam, yani

önceki bilgi-sonraki bilgi ilişkisinin zaman zaman çakıştığını hayretle görürüz. İnsanların, ayrı ayrı dil ve kültürlerde yaşasalar da, belki onların ‘insan oluşlarının gereği’, yani eskilerin ‘eşyanın tabiatından’ diye vurguladıkları gibi, aynı şeyleri aynı şeylere benzetmeleri, aynı şeyleri aynı şeylerle ilişkilendiriyor olmaları, sonuçta bu insan oluşun bir gereği olmalıdır.

Bu tür paralellikler, bir yandan, karşılaştırmalı dil ve kültür çalışmaları yapanlara büyük tuzaklar hazırlarken, bir yandan da dillerin sözlü ve karanlık devirlerinde olup bitenleri, bu yazı öncesi devir insanlarının dil ve düşünce dünyasını yakalamakta, köken bilgisi çalışmalarına büyük ipuçları sunar:

Birçok dilde ‘anlatım, dil kullanımı’ bilgisi, ‘var olmak, bulunmak’ alt bilgisine dayanır: Lat. *state* ‘olma, olma şartları; bulunma; durma’ ~ İng. *statement*: ‘ifade, anlatım’ // Ar. *karar* ‘olma; bulunma; durma’ ~ *ikrar* ‘sözlü ifade, anlatım’ ~ *takrir* ‘yazılı ifade, anlatım’ // GT. *tokta-* ‘durmak’ ~ *toktam* ‘anlatım, dilekçe’.

Yine ‘ön’ kavramı, birçok dilde ‘karşılama, kabul etmek; dostluk etmek’ veya bunun tersi ‘karşı koymak, kabul etmemek, engellemek; düşmanlık etmek’ kavramlarına temel olmuştur: Mac. *el-* ~ *elö* ‘ön, karşı’ ~ *ellen* ‘karşı, zıt; aleyhinde’ ~ *ellenség* ‘düşmanlık’ ~ *ellenál-* ‘karşı durmak, karşı çıkmak’ // Ar. *kabl* ‘ön, önce’ ~ *takbil* ‘öpmek’ ~ *istikbal* ‘karşılama; gelecek’ ~ *mukabele* ‘karşı olmak, karşılık vermek; zıtlaşmak; karşılamak’ ~ *tekabül*: ‘karşılık olmak, uygun gelmek’ // Moğ. *tus* ‘ön, karşı’ ~ *tuski* ‘karşı, zıt’ ~ *tusla-* ‘karşı olmak’ // GT *ön* ‘ön’ ~ *önle-* ‘engel olmak; karşılamak’; GT *karşı* ‘karşı, ön’ *karşıla-* ‘karşılama, konuk karşılamak; önlemek, engel olmak’ ~ *karşılaş-* ‘rastlaşmak; karşı karşıya gelmek, yarışmak’.

Bazı dillerde yine ‘örtmek; utanmak’ bilgileri, alt bilgi - üst bilgi ilişkisi içindedir: ET *abı-* ‘örtmek’ ~ *abın-* ‘örtünmek’ ~ *abıt-* ‘örtmek’ ~ **abıt* > *uvıt* > *ut* ‘ar, utanma duygusu; avret yeri’ ~ *ubıt-a-n-* > *uvtan-* > *utan-* ‘utanmak’ // Ar. *hicab* ‘perde, örtü; utanma duygusu’ ~ *mahcub* ‘utanmış, utanmaç’.

5. Başka dillere geçmiş sözlerden yardım alma yöntemi: Dillerin dil bilgilerini ve sözlüklerini komşularını ihmal ederek yazmak mümkün değildir.

Dilbilgisel ve sözlüksel alıntılar, dillerin örneksemelerden ibaret olan kurallarına bağlı olmadıkları için, daha eski biçim ve anlamları koruyor olabilirler:

TT şalvar “şalvar” sözünün eski biçimini Rusçadaki çalbarı’ “şalvar” sözünden çıkarabiliriz.

TT *bahş* (< Far. *bahş* < GT *bağış*): Bağış, bağışlama, sunma. // TT *bahşiş* (< Far. *bahşiş* < GT *bağış* + Far. *-iden*): Bir hizmet görene hakkından ayrı olarak verilen para.

TT *cuşış* (< Far. *cūşīş* < Far. *cuş-iden* < GT *çoğuş-* > TT *coş-*): Coşkunluk, coşma.

TT *çuha* (< Far. *çuha* < ET çok-, çoka, çokmar ~ *toku-*, *tokum*, *tokmak*): Dokumacılıkta tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş. // TT *çuval* (< Far. *çuvāl* < GT çok-, çoka, çokal ~ GT *toku-*, *tokum*): Pamuk, kenevir veya sentetik iplikten dokunmuş büyük torba.

TT *dikiz* (< Yun. *dikiz* < *dikdizo* < TT *dik-* + Yun. *-izo*): Dikizlemek eylemi; bakma, gözetleme, bakış, erkete.

TT *kağıt* (< Far. *kāgaz*, *kāgiz* < GT *kakıt*, *kegde*, *kakaç* ~ Moğ. *hagda*, 1: önceki yıla ait kuru ot ~ *hagdara-*: kağşamak, kurumak, (ot) kurumak veya solmak ~ *hagudasu(n)*, *haudasu(n)*: kağıt, kağıt yaprağı, sayfa; liste, dizin; not; ufak risale, kitapçık ~ *hagudasula-*: listelemek, listeye geçirmek, deftere yazmak; döküm yapmak, envanter çıkarma;): Hamur durumuna getirilmiş türlü bitkisel maddelerden yapılan, yazı yazmaya, basmaya, bir şey sarmaya yarayan kuru, ince yaprak.

6. Dil dışı alanlardan yardım alma yöntemi: Bu ilke, belli sözlerin doğmasına neden olan tarihsel olayları yeterince bilmeyi gerektirir. Köken araştırmacıları sadece dil biliminin değil, tarih, folklor, arkeoloji, coğrafya ve etnografya gibi bilimlerin verilerinden de yararlanmalıdır.

TT *donanma* sözü, köken bilgisi çalışmalarında biçim bilgisi açısından bir güçlük çıkarmazken, anlam değişmelerinde ancak dil dışı konularla açıklanabilecek özellikler taşır. Bugünkü anlamları içinde ancak tarih biliminin verileriyle ve kültürel bir eğretilenle açıklanabilecek anlamlar taşımaktadır: donanma sözünün “3. Bayramlarda, sevinçli günlerde bayrak, ışık kullanarak, fişek yakarak yapılan şenlik ve 5. Bir ülkenin deniz gücü” (TS) anlamları, Osmanlı tarihinin bilgisiyle açıklanabilecek anlamlardır.

Türkçe sözlüklerde yalnızca kulakla ve anlam yakıştırılmalarıyla yapılmış köken bilgisi çalışmalarına birkaç örnek verelim:

1. Kılavuz: Yol gösteren kimse, rehber.

İlk kaydının Doerfer’in de dediği gibi İbn Fadlan (m.s. 923) tarafından yapıldığını ve *kulavuz* ‘kılavuz, rehber’ sözünün Türkçeye İrani bir dil olan Harezmceden geçtiğini yazan Clauson, sözün *kulağuz*, *kulavuz*, *kulabuz* vb. gibi yazımlarına değinmekle yetinir (EDPT).

M. Räsänen ise, *kolaguz*, *kolabuz*, *kolavuz* ‘kılavuz; peygamber?; **kolovur* > *Grek*.

holoubor sözünün GT *kol* ‘kol’ dan türemiş olma ihtimaline işaret eder (VEWT). Daha önce de Ramstedt, *kolavuz* (< *kol* ‘kol’ + *-avuz ‘Hint-Avrupa dillerinden bir ek’) etimolojisini yapmıştı (Ramstedt-21).

Ahmet Topaloğlu ise, “ET *kulabuz* > *kulavuz* (Eski bir İran dilinden gelmiştir.)” der (MTS).

Tarihsel Türkçenin başlangıcından çok önce türetilen bu söz, Türkçenin kendi sözüdür:

**kilavuz* sözü Türkçedir: ET *kulawuz* “kılavuz, rehber” (EDPT 617) ~ Çuv. *kal* ‘dil’; *kala-* ‘söylemek’ ~ Moğ. *kele(n)*: a) dil // b) dile benzeyen her şey; çan tokmağı, tokenin dili, vb. c) dil, lisan, konuşma ~ *kele-*: söylemek, söz söylemek, kelimelerle ifade etmek; konuşmak, demek, söylemek, anlatmak, hikaye etmek ~ *keleci*: yorumcu, tefsirci ~ *kelegçi*: konuşmacı; yüklem (*db.*) ~ *kelemürçi*: yorumcu; tercüman vb.

Dediğimiz gibi, tarihsel Türkçenin başlangıcından çok önce türetilen bu söz, Türkçenin birçok komşusuna verdiği kendi sözüdür:

kilavuz sözü başka dillere de verilmiştir: *kilavuz* > *Far. kulavuz, kulaguz, kulagur, qelāvîz* “kılavuz”; *kulavuzi kerdn* “kılavuzluk etmek”; *kélemeçi* “tercüman” (TMEN 335, 1504; Erş. 232; GK); *Ar. qalavûz, yilâvûz, yilâvû®*, *yalâvû®*, *yalâgûz, âlâvûz* “gemi kılavuzu; vida”; *muyalva®* “kılavuzlu” (Kun. 208, 209; TMEN 1505: ŞY 289; Prok. 63; Ayt. 89); *Rus. kiliçey* “haberci, ulak”; *kalâuz, kalâus, kalâuş* “cep; torba; yol torbası, azık çantası” (Fas. II, 165; Şip. 153; TMEN 335); *Erm. kılavuz* “kılavuz, rehber; ara bulucu, çöpçatan” (Aç. 179); *Mac. kalóz, kalavuz, kalauz* “kılavuz, rehber; konduktör”; *kalugyer* “ortodoks rahip” (Mik. 95; TMEN 1504; Kak. 237; MTESz. II, 321; Bak. 207; Lig. 80, 90, 253); *Rom. călăuză* “kılavuz, rehber, yol gösteren; yönetici”; *a călauzi* “kılavuzluk yapmak, rehberlik etmek”; *călugăr* “ortodoks rahip” (Mik. 95; Şay. II, 80; Mey. 169; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Bak. 207; Rol. 140); *Bul. kalaúz-in, kuláz* “kılavuz, rehber; öncü; gözcü, keşif kolu; komisyoncu, simsar; saatin uzun göstergesi, yelkovan; kapı tokmağı”; *kalauzlik* “kılavuzluk”; *kulauzlama* “casusluk”; *kulauzlâisam* “kılavuzluk etmek, yol göstermek” (Mik. 95; Mey. 169; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Gran. 180; Gab. 367, 418; Alf. 119, 156); *Srp. kalâuz, kalâvuz* “kılavuz, rehber; her kapıyı açabilen özel bir anahtar, maymuncuk”; *kalâuziti* “yol göstermek, kılavuzluk etmek” (Mik. 95; Lok. 1276; TMEN 1504; Kak. 237; Škal. 386); *Arn. kullaus, kallauz* “yol gösterici, kılavuz; casus, araştıran”; *kallauzis* “araştırmak, soruşturmak”; *kallusi* “araştırma”; *kallauzllik* “kılavuzluk” (Mik. 95; Mey. 169; Ber. 55; TMEN 1504); *Mak. kalauz* “kılavuz, rehber” (Nas. 81); *Yun. kolaúzo, kulaúzos* “kılavuz, yol gösterici”; *horio puf enete kolaúzu den theli* “görünen köy kılavuz istemez” (Mey. 169; Kuk. 50; TMEN 1504; Geor. 112, 139, 228; Ahl. 76; Gia. 70). *krş. elçi, yalavaç, keleşü, kala-, tile-, yala-*

ilen-, dilmaç vb.(TVS).

2. Okumak: 1. Yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu sessizce çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmek. 2. Bu biçimde yazılmış olan bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek. 3. Bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek (TS).

Dr. Osman Turan, “*Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması*”¹ adlı bir yazı yazar. Bu yazıdan eski Türk topluluklarında okun yerini ve önemini ayrıntılarıyla öğreniriz. Yine bu yazıda, GT *oku-* sözü, “okun ucuna birtakım işaretler koymak suretiyle haber yollamak” anlamıyla *ok* “ok” sözüne bağlanır. Bu bilgi, kaynak belirtilmeksizin Şinasi Tekin tarafından da yinelenir². Son olarak, Ünal Zal, “*Türk kültüründe ‘ok’ların taşıdığı anlamlar ve ‘okumak’ fiilinin ortaya çıkışı üzerine*”³ adlı yazısında aynı bilgileri yineler.

Sözlükler de bu konuda pek farklı açıklamalar yapmazlar:

oku- sözüne, *ok* “ses, seda, çağrı” maddesi içinde yer verdiği sözlüğünde Martti Räsänen, çeşitli Türk şivelerindeki anlamlarını sıralamakla yetinir: *oku-* “çağırarak, seslenmek; şarkı okumak; ezbere okumak; dikkatini çekmek; kandırmak”. (Räsänen 360).

Gerhard Clauson ise, iki ayrı *okı-* kabul eder ve *okı-* (I) “çağırarak, davet etmek; okumak” ve *okı-* (II) “geçirmek, kusmak” anlamlarını verir.

Hasan Eren’in sözlüğünde kendisine yer bulamayan *oku-* sözü hakkında, Tuncer Gülensoy şunları yazar: *oku-* “Yazıya geçirilmiş bir metne bakarak seslere çevirmek; öğrenim görmek”, (hlk.) “dügün, mevlit gibi yerlere çağırarak”

ET. *okı-* “okumak; çağırarak, davet etmek” (EUTS. 140; DLT. *okıl-, okın-, okıt-, okıtsa-*; CC. *oku-* (KLS, 144) < *ok* “ok” + *-* “belirtmek, davet etmek, çağırarak, okumak”.

Sözün çeşitli Türk yazı dillerindeki biçimlerini de veren Tuncer Gülensoy, Kumandı Türkçesindeki *ungna-* biçimini de kaydeder.

Burada işin gerçeği oldukça açıktır. Türkçede “okumak” eylemine “ses ve seslenme”

1 Turan, Osman, Turan, Osman (1945), “*Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması*”, *TTK-Belleten*, Cilt: IX, Sayı 35, s. 305-318

2 Tekin Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.

3 Zal, Ünal (2007), “Türk Kültüründe ‘Ok’ların Taşıdığı Anlamlar ve ‘Okumak’ Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 167, Nisan 2007, s. 69-82.

bilgisinden ulaşılmıştır: ET *okı*-“seslenmek; çağır, davet etmek; seslendirmek, okumak”. Clauson’un *okı*-2’si “püskürmek, kusmak, öğürmek” (EDPT 79) ile *öğü-* ~ *okra-*: “kişnemek” (EDPT 92) ~ *okraş-*: “birlikte kişnemek” (EDPT 92) sözleri de buraya aittir. Söz, Moğolcada da aynı eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi içindedir: *ung* ses, çan sesi ~ *ungsi-* okumak, ezberden okumak ~ *ungsigçi*: okuyucu ~ *ungsigul-*: okutmak ~ *ungsilg-a(n)*: okuma; günlük ezberden okuma; bir keşişin dersi ~ *ungsilgaçi*: okuyucu, okuyan kişi ~ *ungsimar*: okumaya uygun; okunması gereken.

Okumak eylemi komşu dillere de verilmiştir:

oku- > *Bul. okuv* “bilen, bilgili; güzel, seçkin”; *okumúš* “okumuş, eğitilmiş; açık göz, uyanık; anlayışlı, çabuk kavrayan”; *okumušlúk* “eğitilmişlik”; *klue, kluye* “okuntulu, çağrılı, düğüne davetli”; *ukuttísvim, ukuttisim* “anlatmak, ayrıntılarıyla açıklamak” (Gran. 191; Gab. 570; Alf. 147, 203, 258); *Srp. okúsati, okújisati, kújisati, zaokúisati* “okumak; minarede ezan okuma” (Škal. 501, 646). *krš. ũñ, eñ, küg, kükre-, ok, okri-, bağır-, çağır-, añır-* vb.

3. Bayındır: Gelişip güzelleşmesi, hayat şartlarının uygun duruma getirilmesi için üzerinde çalışılmış olan (yer), mamur, abat (TS).

bayındır sözü hakkında Ahmet Topaloğlu şunları yazar: *bayındır* “(Kökü kesin olarak belli değildir.) (Abdülkadir İnan’a göre Sanskritçe *puyan* “hayırlı iş, sevaplı iş” kelimesinin Uygurca ve Moğolcada aldığı şekillerden biridir; Andreas Tietze’ye göre ise Fars. *payende = payendar* “sürekli, kalıcı” kelimesinden gelmiş olabilir.”

Hasan Eren’in sözlüğünde yer almayan *bayındır* sözü hakkında Tuncer Gülensoy ise “*bayındır* “mamur” < ET. **bay+u+n+dur* veya < *bay ündür / bay hündür (?)*” açıklamasını yapmıştır.

Burada da işin gerçeği oldukça açıktır. Türkçede ‘bayındırlık’ kavramına ‘olmak’ bilgisinden ulaşılmıştır: 1. Olmak, var olmak. > 2. Bir yerde var olmak, bulunmak. > 3. Bol olmak. > 4. Zengin olmak. > 5. Bol, zengin ve bakımlı olmak, bayındır olmak’.

Nitekim bu eski bilgi-yeni bilgi ilişkisi Eski Türkçe’de de aynıdır: ET *bar* “var, yok olmayan” (EDPT 353) ~ *barlığ* “varlı, varlıklı, zengin” (EDPT 365) ~ *barım* “varlık, varlıklılık” (EDPT 366) vb.

bayındır sözünün tarihi öyle karanlık falan da değildir. *bay* sözü Türkçe ve Moğolca ortak bir sözdür: GT *ol-* “olmak” ~ GT *bol / bol-* “olmak” ~ Moğ. *bay-* ‘a) (*ana yrd.e.*) olmak, var olmak, yaşamak, kalmak, durmak, oturmak, ikamet etmek; olmak, belli bir yerde bulunmak, hazır olmak; kendini tutmak, durmak, duralamak; ayakta kalmak’

(Lessing) ~ *ol-* ‘olmak; bulunmak’ ~ *olang* ‘çok’(Lessing).

Sözün Türkçede ve Moğolcada kalabalık bir ailesi vardır: ET *bay*: bay, zengin; bay kişi (EDPT 384) ~ *bayağut*: baylar, zenginler; tüccarlar (EDPT 385) ~ *bayu-*: varlıklı olmak, zenginleşmek (EDPT 384) ~ *bayut-*: varlıklı kılmak, zenginleştirmek (EDPT 385) ~ *bol*: “bol; çok” (EDPT 330) ~ *bol-*: “olmak” (EDPT 331) ~ *bolğusuz*: “olumsuz; yararsız; çaresiz” (EDPT 338) ~ *boluğ*: “oluş, olum” (EDPT 336) ~ *boluğluğ*: “olumlu, yararlı” (EDPT 338) ~ *boluş*: “yardım, yardımcı” (EDPT 345) ~ *boluş-*: “oluşmak, bir araya gelmek” (EDPT 345) ~ Moğ. *bay-*: a) (*ana yrd.f.*) olmak, var olmak, yaşamak, kalmak, durmak, oturmak, ikamet etmek; olmak, belli bir yerde bulunmak, hazır olmak; (at 26) kendini tutmak, durmak, duralamak; ayakta kalmak // --*dag*: var olan, mevcut olan, sürekli, daimi, kalıcı; alışılmış, hep var olan // --*dag kümün*: herkes, her bir kimse // --*n*: bk. *bayn* // --*n-a*: vardır, bulunur; -dır/-dir (geniş zamanda bildirme) // b) sahip olmak: *nadur mönggü --muy*: bende para var. // c) dinmek, durmak, kesilmek, bitmek. // *salkin --ba*: rüzgar durdu. // d) *bitmişlik*. ve *bitmemişlik.zf.f.*’den sonra gelerek, filin halen süren durumunu ifade eder: // *ireged --n-a*: gelmektedir. // e) *geç.z.is.f.*’den sonra gelerek, filin bitmediğini bildirir: // *tere iregsen --n-a*: o gelmektedir. ~ *bayça*, 3: olma, oluş, kalma, bulunma, var olma durumu; şartlar, durumlar; (*db.*) zarf, zarf-fiil ~ *baydal*: a) olma, oluş veya var olma durumu; şartlar, durumlar, vaziyetler; hal, durum // b) dış görünüş, biçim, şekil, taslak ~ *baydaltay*: oluşlu, biçimli, görünüşlü, belli bir durumu, görünüşü veya biçimi olan; ...gibi görünen, ...görünümlü // *sayn --*: biçimli, iyi görünüşlü, iyi bir biçim veya görünüşe sahip olan; iyi görünüş, durum veya şartlarda olan ~ *bayacı-*: zengin olmak, zenginleşmek ~ *bayacigul-*: (*bayacı-*’nın *ettir.f.*): zengin etmek, zenginleştirmek.

bay sözü başka dillere de verilmiştir: *bay* > Çin. *bāyī*, *bāyàn* “servet sahibi, hayvan sahibi” (HWC 31; TMEN 714; Alim.); *Far.* *bāy* “zengin”; *bāy dāden* “oyunda kaybetmek, ütölmek” (TMEN 714, 1985; Erş. 54); *Rus.* *bay* “zengin, varlıklı; zengin hayvan yetiştiricisi, toprak sahibi veya tüccar”; *baberek*, *báberek*, *bamberék*, *banberék* “bay berek; sıkı dokunmuş ipek veya simli kumaş” (Fas. I, 106, 107, 204; Şip. 43, 48; TMEN 714); *Bul.* *bay* “zengin, varlıklı, servet sahibi” (TMEN 714). *krş.* *bayan*, *bayar*, *bol-*, *ol-*, *bay-* vb.(TVS).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, dil çalışmalarının en çetin alanını kulağı olan herkesin bir şaka kolaylığıyla yapabileceği bir alan durumuna getiren bu yakıştırmalar, ortalığı kirletmekten başka bir işe yaramamaktadır.

Köken bilgisi çalışmalarının ana hedefi, diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses değişimlerini izlemek değil, bir toplumun önceki ve sonraki bilgi ilişkisini belirleyerek, dil yoluyla, o toplumun dil ve düşünce dünyasının haritasını çizmektir,

fotoğrafını çekmektir.

İnsan yeni bilgileri eski bilgileriyle ilişkilendirdiği için, yeni bilgilere ancak eski bilgilerin gölgesinde ulaşabildiğinden, bu fotoğrafta, hangi yeni bilgilerin hangi eski bilgilerle ilişkilendirildiğini, kısacası dili konuşan halkın dünya görüşünü buluruz. Bir dili kullanırken, bir dil ile düşünürken, yani bir dil ile üretirken, o dilin dünya görüşünü bilmek çok önemlidir. Bu bilgilenme, mevcudu yakalamak yanında, yeni bilgileri adlandırmakta da çok işe yarar. Bu bilgi, ayrıca, bize, o dili konuşan toplumun psikolojisini de en açık bir biçimde sunar; böylece bir dilin ve o dille üreten toplumun dününü bilmek, o dili konuşan topluluğun yarınını kurmakta yol gösterici olur.

KAYNAKÇA

- Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- Eren, H. (1999). Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Gülensoy, T. (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayverdi, İ. ve Topaloğlu, A. (2008). Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Tekin, Ş. (2001). İştikakçının köşesi. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2009). Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı I-II. İstanbul-Wien.
- Türkçe Sözlük. (2011). Ankara: TDK yayınları.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması. TTK-Belleten, IX(35), 305-318.
- Karaağaç, G. (2008). Türkçe verintiler sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Zal, Ü. (2007). Türk kültüründe 'ok'ların taşıdığı anlamlar ve 'okumak' fiilinin ortaya çıkışı üzerine. Türk Dünyası Araştırmaları, 167, 69-82.